
Bog u novijoj hrvatskoj književnosti

Drago Šimundža, Split

UDK: 821.163.42.09 : 2] "19"
Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Bog je u hrvatskoj književnosti od najstarijih vremena, obrazlaže auctor, bio neupitan. 20. je stoljeće, međutim, krenulo i drugim smjerom. U modernim i postmodernim formacijama minulog stoljeća, neprestano se, uz čvrstu vjeru i jasnu teističku opciju, susreću različiti pristupi i gledišta. Iako je hrvatska populacija u najvećoj mjeri bila religiozna, pozitivističke su, skeptičke i komunističko-materijalističke ideje djelovale na mnoge književnike. U nekolicine su uglednih i više manjih pisaca, teoretski i praktično došli u pitanje i Bog i čovjek. Jer, u modernim se razdobljima nerijetko raspravlja s pozicija ljudske stvarnosti, egzistencijalne i sudbinske. Pri čemu se s odricanjem Boga prelazi na opći nihilizam. Tako se i u našoj novijoj književnosti, uz duboku vjeru i jasan teizam, tijekom cijelog stoljeća snažno osjećaju i druga religiozna gledišta: skepticizam i agnosticizam, sumnja i(li) indiferentizam, ateizam i antiteizam. Uz kraća sintetička izlaganja, auctor se analitički zaustavlja na nekoliko najznačajnijih hrvatskih književnika.

Uzmemo li Baščansku ploču s kraja 11. stoljeća, kako se redovito uzima, kao *terminus a quo* hrvatske stilizirane riječi i književnih početaka, možemo reći da hrvatska književnost započinje kršćanskim zazivom V ime Otca i Sina i Svetago Duha¹ i da se do potkraj devetnaestog stoljeća, uza sve svoje

---

¹ Baščanska je ploča vrlo važan povijesni, pravni, jezični i književni spomenik, koji se - budući da je pisan na stiliziranom hrvatskom jeziku - s pravom uzima za početak hrvatskog književnog izričaja.

stilske varijacije i idejne procese, uporno drži kreacionističke vizije svijeta i biblijskog shvaćanja Boga.

Nasuprot tome, novija su vremena početkom 20. stoljeća i u hrvatsku književnost unijela vjerska sumnjičenja i religiozne prijepore; dapače, problematiziranje Boga i ateizam. Posljedice su to moderne skeptične misli i pozitivističkih ideja koje su se, kao suprotnost vjerskim stajalištima, uporno širile Europom pronoseći izazovne poruke da vjera ometa razvoj i sprječava znanost, odnosno, da nam Bog nije potreban. U tom je ozračju idejni modernizam smiono ulazio u filozofiju i umjetnost, dapače u dnevni život i opću kulturu, pa i u književnost koja mu je bila važna posrednica, glavni medij, a religiozno opredjeljenje² središnja razdjelnica kršćanskih i liberalnih težnja i shvaćanja.

1. OPĆI POGLED NA NOVIJA RAZDOBLJA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Dvadeseto je stoljeće u tome vrlo dinamično. Koplja su se redovito lomila na društvenim pitanjima i ljudskoj slobodi. Međutim, tendencije su bile očite. Radilo se o načinu mišljenja i vrednovanja, u biti o vjeri i moralu. Pod tim je vidom u nakani različitih težnja i rasprava uvijek bilo, bar implicitno, i problematiziranje Boga i Božje opstojnosti. U tim su se nametljivim ideologemima i povijesnim zbivanjima mijenjali ne samo literarni postupci, nego i književni pristupi teološkoj tematici i samome Bogu.

Hrvatska je moderna stoga, ponirući u kompleksnu slojevitost religioznog fenomena, već na početku 20. stoljeća iznijela na vidjelo različite teološke opcije i kontroverzije koje su se u daljnjim procesima spontano produbljivale. Religiozne su se analize pritom i vjerski prijepori neprestano širili i uzastopno

---

² Religiozna opredjeljenja, kako ih ovdje shvaćamo, u sebi uključuju kompleksni religiozno-religijski fenomen i cjeloviti religiozni krug. Koliko u ljudskoj svijesti, toliko i u povijesnoj raslojenosti misli o Bogu (ili božanstvu): teizam i ateizam s drugim opcijama i doživljajima.

množili, a u književnost se, uporno, sve više uključivala teološka i antropološka problematika, Bog i čovjek.³

1.1. *Problematiziranje Božje egzistencije i ljudske sudbine*

Unatoč širokom povjerenju goleme većine hrvatskih pisaca i pučanstva u Božju opstojnost, liberalističke su i ateističke kontroverzije s vjerom i Crkvom stalno isticale probleme ljudske sudbine i pitanje Božje egzistencije. Jasnije, za razliku od ranijih razdoblja kad su temeljne kršćanske istine – da Bog jest, odnosno da je on *creator* i *remunerator* (stvoritelj i nagraditelj), a čovjek, stvoren na njegovu sliku, baštinik vječnosti – bile neupitne, u modernim je vremenima hrvatske književnosti upravo to postajalo upitno.⁴

Zato su se otvarali različiti pristupi religioznom fenomenu i Bogu te zajedno s njima uporno isticali skeptički prijevori i sumnje. Time je Božja egzistencija postala stjecište svih traženja i razilaženja. Osnovno je čvorište, u biti, bilo prihvaćanje ili neprihvaćanje Boga. Od njega se zapravo polazilo i k njemu spontano vraćalo. No ne više filozofsko-teološki deduktivno, nego egzistencijalno-pozitivistički induktivno. Dapače, ljudski su se problemi (*condition humaine*) uzdizali na razinu teoloških razmišljanja, a teološka razmišljanja na mjeru antropoloških doživljaja. Na taj se način – što je za teističku opciju i teološku misao krajnje izazovno – Bog tražio ili osporavao kroz konkretni prizmu ljudske stvarnosti. Zbog toga su se, kroz slojevita pretraživanja religioznog svijeta, u književne zapise i analize uključivala različita životna i sudbinska područja.

---

³ Malo je djela koja se cjelovito zaustavljaju na teološkoj ili izravnoj religioznoj problematici, no česti su slojeviti motivi, usputne ilustracije i različiti pogledi u kojima se dodiruju religijsko-teološke teme i granična područja s osobnim shvaćanjima i literarnim osvjetljenjima vjere ili nevjere.

⁴ Ne treba za to optuživati književnost. Stvar je to opće duhovne i društvene stvarnosti, misli i kulture. Književnost je samo pratila što se u svijetu događa i to na svoj način prihvaćala i izražavala. U toj su se uzajamnosti različite opcije i ideje iz života prelijevale u književnost, a iz književnosti ponovno u životnu praksu i društvenu stvarnost.

U toj se isprepletenoj tematici i suprotstavljenoj optici religiozni *locus litterarius* (predmetnost književne obrade) višestruko promijenio i proširio. Dok je u tradicionalnim shvaćanjima, općenito govoreći, više-manje bio zatvoren u vjersku motiviku, uglavnom biblijskih i teističkih⁵ nadahnuća, u modernim je i postmodernim vremenima poprimio nove okvire i modele. Ne samo što su u nj ušla skeptična i ateistična gledišta s unakrsnim spektrom različitih opcija, nego i sva moguća promišljanja o svijetu i čovjeku. S jedne strane izravna religijska i religiozna⁶ problematika, s druge – u svezi s njom – različite iskustvene situacije i metafizičke dvojbe, povijesne krize i egzistencijalni problemi, odnosi dobra i zla, morala i nemoralna, *mysterium iniquitatis* i različite kataklizme, naravni defekti i prirodne nesreće, društvene kušnje i ratna nasilja, stvarnost života i odbojnost smrti.

S Bogom se, zbog toga, ponekad implicitno ili eksplicitno “polemizira” kao s onim koji je odgovoran (ili, kad bi ga bilo, bio bi odgovoran) za konkretni svijet i njegove različite defekte. Pri tome je upadan konceptualni obrat. Naime, kao što se nekada sve što je dobro s njim povezivalo (pod vidom Uzroka svega, *Causa prima*), tako se u oporbenim prijeporima novih vremena sva zla stvarno ili virtualno povezuju s kreacijom i njezinim Tvorcem, ustvari s Bogom, koji je, tobože, za sve odgovoran. Zbog toga se počesto i izravno niječe.

Naravno, snažni su rukavci naše književnosti u svim razdobljima bili na crti vjerskih, biblijsko-teoloških shvaćanja i po(r)uka. Međutim, promatramo li cjelinu, lako ćemo vidjeti

---

⁵ Odrednicu teistički(h) upotrebljavamo u vjerskom smislu. Riječ je o stajalištima pisaca i pjesnika koji izravno ili neizravno iskazuju svoja vjerska uvjerenja, vjeru u osobnog Boga.

⁶ Atributivni se izričaji religijski i religiozni, iako su izvorno bliski, semantički dosta razlikuju. Osnovno se značenje pridjeva religijski odnosi na pitanja o religiji i(li) religijama, dok pridjev religiozni označava osobni doživljaj religioznosti, religiozno stanje konkretnog čovjeka. Naime, kad književnici izriču svoja stajališta, odnosno kad analiziraju i predočavaju stajališta i doživljaje svojih junaka, ili kad junaci izriču svoja uvjerenja, onda su u pitanju njihova religiozna stanja i doživljaji, bez obzira kojoj religiji pripadaju ili kako svijet shvaćaju: teistički, ateistički, skeptički ili indiferentistički.

religiozne oprečnosti i nazorske razlike. Ukratko, uz jasna se povjerenja neprestano javljaju spomenuta problematiziranja, sumnje i nepovjerenja.⁷

S tog je gledišta teološko-religiozna tematika vrlo kompleksna. To više što je s Bogom i ljudska sudbina došla u pitanje. Dapače, to se toliko u novim vremenima idejno udomaćilo i literarno ispreplelo da se čovjek u dijelu moderne književnosti 20. stoljeća pesimistično doživljava pukim slučajem i promašenim bićem.⁸ U toj se percepciji može reći da pravi problem moderne i postmoderne književnosti u pojedinim razdobljima 20. stoljeća, u europskoj i hrvatskoj literaturi, nije u biti Bog, nego čovjek. Smrt mu u egzistencijalnoj viziji mrsi sve perspektive.

1.2. Dva središnja razdoblja novije književnosti

U tom se ozračju razvijala hrvatska književnost u dva vrlo značajna razdoblja, na koja se izravno osvrćemo: onom između dvaju svjetskih ratova i onomu nama bližem, poslije Drugoga svjetskog rata. Predratno se vrijeme susreće s bogatom vjerskom tematikom, ali i s izričitom skepsom i ateizmom, pri čemu se religiozne razlike jasno zaoštavaju. Mogli bismo reći da je to vrijeme oštih prijepora i ideoloških kontaminacija. Programske smjernice Katoličkoga pokreta i vjerskih udruga, formiranje Katoličke akcije i njezinih organizacija stvara dojam klerikalne Hrvatske. Nasuprot tomu antiklerikalizam je u porastu. Liberalizam prelazi u modu. Rijetki su i katolički odgojeni pisci koji ga ne prihvaćaju.

Na sceni su idejni sukobi i vjerska razilaženja. Književnici postaju važni sudionici. Literarne su im ilustracije sve izražajni-

---

⁷ Vjerska su problematiziranja, prijepori i oporbe, odnosno nepovjerenja, općenito, izražajniji u matičnoj nego u rubnoj književnosti, u većih nego u srednjih i manje poznatih književnika.

⁸ Ima toga dosta u svjetskih pisaca, poglavito u književnosti egzistencije i literaturi apsurdna, ali i u naših, primjerice u Krležinu *Areteju* (1959.), Marin-kovićevu *Kiklopu* (1965.) i Šegedinovim *Getsemanskim vrtovima* (1981.).

je. Radi se o složenim analizama religioznog fenomena u čovjeku i društvu pri čemu poniru u nazorska i teološka pitanja. S jedne se strane redaju opisi simboličnih junaka i konkretne sredine, s druge vlastite ispovijedi, nemiri i oporbe. I Bog je u to uključen. Prihvaćaju ga ili osporavaju, s njim se prepiru ili ga zapostavljaju, ostavljaju ili traže. Na taj način i u hrvatskoj književnosti tridesetih godina 20. stoljeća, uz sigurnu vjeru i čvrstu nevjeru, bujaju religiozne kontroverzije i duhovne bifurkacije.

Uvjereni su ateisti malobrojni, ali su liberalne i pozitivističke tendencije veoma uočljive. Ateistički su prijepori i skeptičke promidžbe stalno na djelu. Realistično je to oslikao Ivo Kozarčanin (1911.-1941.) u pjesmi *Poema o Bogu*, uključujući i sebe u napete odnose religijskih i religioznih dvojba i promjena:

*Kad u meni otrovaše Boga, hladno rekoše;
Boga nema. Tvoj je strah bez sadržaja i prazan.
Smrvismo u prah lažnog Boga logikom i duhom.
Dok ide za nama šumom, možeš li ga čuti sluhom?*

*Čovjek čovjeka kolje, a Bog je dalek i mrazan.
Zbog naše kobi nikad njegove suze ne tekoše.
Dosta je strahovlade. Dižem zastavu bune.
Bijede su udesi naši, a mržnje duše pune.
Zebnja je tvoja jalova. Ako Boga ima, neka reče,
da zima bude ljeto, ili da uz brijeg voda teče. (...)*

*Molim te, Bože, da sunce, što brdo zlatom rubi,
kazniš prokletstvom vječnim, koje čuvaš za ljude. (...)
Slab i nevjeran je čovjek. Dok tvoju ruku ljubi,
bunu on protiv tebe diže s renegatom vragom.
Za milost tvoju ne mari. Vina i kruha traži. (...)*

Navedeni su stihovi snažna ilustracija modernog duha i mentaliteta među hrvatskom inteligencijom tog doba. Stvarnosti su mahom paradoksalne. Hrvatsko je pučanstvo gotovo u potpunosti vjernički religiozno. Međutim, liberalističke su težnje, skeptične upitnosti i ateističke oporbe izazovne. Ono što je početkom stoljeća u vrijeme moderne započelo, a u Prvom ratu i nakon rata ideološki vrelo, to se između ratova s jedne strane taložilo, s druge produbljivalo. Mladi su se pisci, u biti katolički vjernici, poput Kozarčanina, našli pred valom libera-

lističkih, marksističkih i skeptičkih ideja tako da su, izdvojeni iz svoje sredine, spontano prihvaćali liberalna gledišta, pozitivistička shvaćanja i ateističke krilatice poput navedene: *Ako Boga ima, neka reče, / da zima bude ljeto, ili da uz brijeg voda teče.*

Drugo razdoblje, ono poratno, od četrdesetpetih do osamdesetih godina skreće u još oštrijem smjeru. U pitanju su književni i društveni čimbenici. Ateizam je bio društveno povlašten, a nijekanje Boga u javnim institucijama, pa i književnim, javna činjenica. U tom svjetlu je stvorena znakovita uzrečica: *Komesar je rekao da Boga nema, i Boga više nema.*⁹

U prvom se valu, nakon rata, javlja socrealistička faza. Nešto poslije su, europski meta-stilovi, iako su polako prodirali u Hrvatsku, bili važan poticaj hrvatskim piscima. Zahvaljujući tome, i u nas se, poslije mučna potiskivanja socrealističkih koncepcija i prvih koraka prema slobodi literarnog stvaranja, začine novo moderno razdoblje.

Međutim, kad je riječ o vjerskim nadahnućima i teološkim mislima, pomaci su se sporo kretali. Ne samo zato što su još uvijek bili jaki sovjetski utjecaji, odnosno domaći administrativni ateizam, nego i zato što su naznačeni europski modeli u svojim nazorskim postavkama bili bliski komunističkim stajalištima. Ne po idejnom jednodumlju i političkim metodama, nego po pozitivističkoj skepsi i teološkom nepovjerenju. Točnije, koliko se socrealistička ideologija borila protiv vjere, toliko je zapadna literatura zanemarivala njezine vrijednosti: prema Božjoj je egzistenciji izražavala krajnje nepovjerenje, a čovjeka je svodila na *slučaj i beznade*.

Vrijeme je zapravo o kojemu govorimo sumorni završetak pesimističnih razmišljanja koja su tekla od Kafke i Joycea do Samuela Becketta i Robbe-Grilleta, kad je europska slobodna misao nakon stoljetnog odupiranja religioznom svijetu - da se poslužimo Heideggerovim izričajem - *zaboravila na sveto* i njegova životna uporišta. Posebno su u tome bili poznati sudbinski

---

⁹ Tu je komičnu i istodobno zbiljsku ideološku doktrinu obradio Branko Ćopić, srpski pisac iz Bosne, u partizanskoj pripovijesti *Doživljaji Nikoletine Bursaća*.

modeli. Egzistencijalizam je, podsjetit ćemo, isticao likove nevjere, literatura apsurdna junake besmisla, a nova drama i novi roman sudbinsku izgubljenost svijeta – čovjeka bez posljednje nade.

U tim se društvenim i duhovnim okolnostima tijekom pedesetih i šezdesetih godina rađa i razvija druga hrvatska moderna, a nakon nje postmoderna. S jedne ih strane nadahnjuju liberalna gledišta protkana životnim tjeskobama i filozofskim sumnjama, s druge domaća politika bitno obilježena partijskom diskrecijom marksističkog sustava koji je sebi prisvojio super-sticiozna religiozna obilježja. Bog je u tim vremenima formalno nevažan, ali je sve jasnije da je i čovjek bez njega beznadan. Pri toj se konstelaciji gubi povjerenje u sve auktoritete, pa i političke. Štoviše, rastu sumnje u komunističke ideale, u bilo kakav raj na zemlji, pri čemu se čuju i prve literarne kritike društvenih iluzija.¹⁰

Zbog toga, pošto su se smanjile socrealističke egzaltacije, i ateistički su iskazi tiši. Stariji vjerski oporbenjaci¹¹ malo govore o religioznim pitanjima. I mlađi su im slični.¹² Ateizam je dominantna ideologija i ne zanimaju ih teološki prijepori. Nasuprot njima, smioniji pojedinci, bilo da vjeruju ili ne vjeruju, polako ulaze u religioznu problematiku, probijaju zatvoreni plafon egzistencijalno-povijesnih motiva te sežu za transcendentnim obzorjima u kojima se meditativno prelamaju i vjerska gledišta.¹³

Bog je u tim promjenama redovito više slučen, nego stvarno doživljen. Rijetki su ispovjedni iskazi i vjerska svjedočenja.

---

¹⁰ Roman Slobodana Novaka *Mirisi, zlato i tamjan* (1968.) izravno je tome posvećen.

¹¹ Miroslav Krleža, Šime Vučetić, Ivan Dončević, Marin Franičević, \uro Šnajder, Vladimir Popović, Josip Barković, Petar Šegedin, Živko Jeličić, Joža Horvat...

¹² Jure Franičević Pločar, Mirko Božić, Milivoj Slaviček, Miroslav Mađer, Ivo Brešan...

¹³ Takvi su primjerci: Nikola Šop, Mirko Sobolović, Krsto Špoljar, Ivan Raos, Nikola Miličević, Josip Pupačić, Slobodan Novak, Slavko Mihalić, Vesna Parun, Ivan Slamng, Antun Šoljan, Danijel Dragojević, Branislav Zeljković, Tomislav Durbešić, Zlatko Tomićić, Ante Stamać...

No i u književnosti je prisutan. U narativnim formama “progovara” u dilemama pred egzistencijalnim prazninama i sudbinskim nemirima, a u poeziji u metafizičkim razmišljanjima i traženju čvrstih uporišta.

Iako ima i skeptičnih stihova, Josip Pupačić ga u pjesmi *Moj Bog* vjerski doživljava:

*Našao sam ga i On je našao mene
moj Bog koji me voli (...)
Od iskona bili smo skupa
i do konca bit će mi pratilac
moj Bog.*

Što se više primičemo kraju stoljeća religiozna je tematika sve izražajnije. I Bog je sve prisutniji. Sedamdesetih su, osamdesetih i devedesetih godina česte vjerske inspiracije. Predvodnici su brojni.¹⁴ No ne mogu se pohvaliti većim uspjesima. Previše je molitvenih akorda, a malo značajnijih djela. U rubnim je pritocima dosta tradicionalnih oblika, posebno devedesetih godina, dok je u matičnim tijekovima cijelo vrijeme uočljiva (post)moderna tehnika i simboličan jezik, što i vjerskim inspiracijama daje veću literarnu vrijednost.

Hrvatska je književnost tijekom novijih razdoblja, zaključit ćemo ukratko ovaj dio, s jedne strane odraz modernih poetika, s druge duhovnih procesa i društvenih zbivanja. Zaustavimo li se pritom, kad je riječ o Bogu, na stilskim razlikama tradicionalnih i modernih postupaka, opravdano ćemo naznačiti da se u ranijim pristupima, općenito, isticao isповjedni ton, s više ili manje patetičnih boja i osjećajnih odjeka, dok je u novijima uočljivija moderna estetika, s više simbolike i asocijacije nego emocionalnih izričaja. Zadržimo li se međutim na sadržaju, promišljanja se spontano okreću prema različitim koncepcijama i

---

¹⁴ Nećemo sve nabrajati, samo ćemo, uz spomenute u prethodnoj bilješci, naznačiti još neke: Janka Bubala, Ivana Goluba, Ivana Marijana Čaglja i sestru Mariju (Anku Petričević), zatim Stojana Vučićevića, Tonča Petrasova Marovića, Petra Gudelja, Ivana Kordića, Ivana Aralicu, Nedjeljka Fabrija, Ivana Bakmaza, Jozu Laušića, Nikicu Petraka, Dubravka Horvatića, Zvonimira Mrkonjića, Ivana Martinca, Nevena Juricu, Ivana Grljušića, Luku Paljetka, Dragu Štambuka, Anku Žagar, Ivana Tolja, Fabijana Lovrića ...

osobnim opcijama. U središtu su vjera i nevjera, praćene različitim mislima i doživljajima.

Drugim riječima, u tradicionalnim je vremenima Bog apsolutna stvarnost, dok se u novijima, usprkos povjerenju goleme većine, uporno problematizira. U toj se dijalektici u našoj književnosti, cijelo stoljeće, očituje ne samo literarni nego i idejni modernizam koji je sve više ulazio u javni i privatni život, a iz života u književne teme i ilustracije.

2. BOG U DJELIMA HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA MODERNIH RAZDOBLJA

Iako se književnici više bave religioznim fenomenom nego Bogom, više njegovom Božjom opstojnošću nego pojedinim svojstvima, osnovni im pristupi i stajališta dovoljno osvjetljaju jedno i drugo područje, religiozno i teološko.

Teisti¹⁵ su u tome vrlo jasni. Praktično su određeni vjerskim doživljajem. Božja im egzistencija tumači Božju esenciju. U njihovim je osnovnim koncepcijama – iako u širim obradama imaju teističkih, skeptičkih i ateističkih junaka – Bog implicitno ili eksplicitno apsolutni Bitak: osoban, vječan i svemoguć, svet, istinit i dobar, pravedan i milosrdan. U toj refleksiji razmišljaju i stvaraju. Rijetko ulaze u složenije teme i(li) teološke eksplikacije.¹⁶

---

¹⁵ Taj izričaj namjerno upotrebljavamo, i to u širem smislu. Po svom značenju upućuje na vjersko opredjeljenje, ali ništa ne govori koliko je pisac teološki značajan ili religiozno motiviran. Jasnije rečeno, u hrvatskoj je modernoj literaturi, sudeći po općim analizama, mnogo eksplicitnih i implicitnih teističkih pisaca, a malo modernih auktora koji su vjerski angažirani i književno značajni.

¹⁶ Slabost je hrvatske teističke literature, ako tako smijemo reći, što malo ponire u egzistencijalne probleme i religiozna iskustva. Ima doduše i toga (Budak, Košutićeva, Remeta, Šop), no toga je potrebno mnogo više. Jer, vrijedna se djela samo tako uspješno stvaraju. Najbolji su primjer poznati kršćanski pisci (Dostojevski, Mauriac, Claudel, Unamuno, Faulkner, Böll, Silone i Graham Greene) koji spremno zalaze u mučne dileme i složena pitanja, pa i teološka, s jasnim pogledom na religioznu refleksiju i ulogu milosti.

Pisci se drugih svjetonazora, općenito, s njima razilaze. Skeptici su i ateisti pri tome veoma izraziti. Dok prvi sumnjaju u Boga i Božje atribute, drugi se višestruko trude da induktivno pobiju sve Božje kvalitete, posebno svojstvo dobrote, te s time i Božju egzistenciju. Osim toga, jedni se i drugi u svom suprotstavljanju vjerskim shvaćanjima olako prepuštaju problematiziranju i dokazivanju. Istina, kad se upuštaju u teološke dispute, i njima je pred očima kršćanski pojam Boga. Međutim, kad ga počnu osporavati, vjerska im poimanja Božje svetosti, pravednosti i dobrote postaju upitna. Dapače, i sama im je kreacija – stvarnost takva kakva je, odnosno uloga Prvog uzroka i značenje Providnosti – egzistencijalni kamen spoticanja. Na površinu im izbija kruta struktura svijeta u kojemu, uz “šutnju neba”, vlada sila i nasilje golemih nevolja i zala. Zbog toga ulaze u izazove i oporbe.

Uzimajući u obzir svu složenost naznačene problematike, ovdje ćemo se, unatoč činjenici što religiozne podjele nisu apsolutne,¹⁷ ukratko osvrnuti na važnije predstavnike svih triju spominjanih skupina: teističke, skeptičke i ateističke.

2.1. Teistički pristupi vjeri i Bogu

Teisti su u našoj literaturi i u modernim vremenima najbrojniji. Rado se drže vjerskih stajališta i shvaćanja. Tek poneki zalaze u rasprave i probleme. Jedan od tih je i Silvije Strahimir Kranjčević. Književno je i misaono veoma znakovit. Povijesna je razdjelnica i nerazdvojna sastavnica tradicionalnih i modernih promišljanja o Bogu i vjeri. Suza i bol duboko su ga dirale, pravda i nepravda morile. Sumnjičavo je pretraživao uzroke. Duboko ljudski i kršćanski. Jasno, u svojoj opciji i interpretaciji. Time je prvi zašao, u modernom smislu, u teološku problematiku.¹⁸ Zato ćemo s njim započeti.

---

¹⁷ Pojedini se pisci tijekom svoga rada i života religiozno različito doživljavaju i ponašaju.

¹⁸ Istini za volju, prvi se prigovor “šutnji Neba” u hrvatskoj književnosti osjeća 1879. u stihu Lavoslava Vukelića: “Bože, Bože, ako jesi, gdje si?” (u pjesmi

Odrastao u vjerskoj sredini, zdušno je prihvaćao vjeru koja ga je učila da je Bog dobri otac, da je sve stvorio iz ljubavi, da svijet ima svoj smisao. Nije mu, doduše, tvrdila da je sve na svijetu dobro. Dapače, govorila mu je o prvoj kušnji i istočnom grijehu, o zlu kao akcidentu u Božjem djelu stvaranja i o ljudskoj slobodi, odgovornu djelovanju i moralnoj vrijednosti. Poticala ga je na stegu i vrlinu, uvjeravala u konačni smisao i vječnu pravdu.

Sve je to znao i praktično prihvaćao. Bio je svjestan da je svijet djelo Božje, da smo svi djeca istoga Oca, da su ljudi po naravi jednaki. Ali, što je samo po sebi upitno i za teologiju izazovno, nije mogao spojiti svoj idealni svijet vjere s konkretnostima života. Patnje poniženih i nevinih izazivale su u njemu neprestane konflikte. Do kozmičkih razmjera. Svijest o istočnom grijehu i misao o ljudskoj slobodi nisu ih mogle riješiti. Stoga se u svojim uzročno-posljedičnim traženjima Pravde, Istine i Slobode sve više pitao: Odakle tolika nasilja i zlodjela? Zašto svijet nije bolje uređen? Ima li smisla stvoriteljev čin?

Što su mu se ta pitanja više postavljala, to se upornije suočavao s fatumskim doživljajem zbilje te neumorno pokretao dijalog, ne više s poviješću i politikom nego, posredno, sa samim Bogom. Pritom je birao motive u kojima prevladavaju složene teme o čovjeku i njegovu stanju, svijetu i kaosu, smrti i životu.¹⁹

S tim je i takvim temama nadmašio svoje vrijeme i preraštao u nemirna filozofa i pjesnika. Prvi je u našoj književnosti povijesnu zbilju svoga naroda uzdigao na univerzalnu razinu a socijalnu (ne)pravdu na moralno motrište. Na tome se nije zadržavao. Životne je nevolje povezivao s ljudskim položajem, a sam položaj s metafizičkim zakonima svijeta. Zbog toga se hvatao u koštac s etičkim i sudbinskim nemirima. Prihvaćao je Bibliju, ali ga je mučila konkretna zbiljnost i Božja providnost sve do (ne)opravdanosti stvarateljskog čina. Bilo je to vrijeme kad

---

Kod Solferina). – Taj upit mu je nametnula tragična bitka kod Solferina iz 1859. koja je zbog svoje okrutnosti nadahnula ideju osnivanja Crvenog križa, humanitarnu organizaciju ustanovljenu 1864. u Genevi radi zaštite ratnih žrtava.

¹⁹ Usp. na primjer pjesme *Astrea i Iza spuštenih trepavica*.

je, poput svog *Mojsija*, i sam počeo u *ideale svoje sumnjati*. U prvom redu biblijske. Iako ih nije zaniijekao, problemski je o njima razmišljao.²⁰

Nakon svega što smo ukratko izložili, možda će se činiti nevjerovatnim, ali je sigurna istina, da je Kranjčević kao malo tko osjećao potrebu za teološkim smislom i metafizičkom sigurnošću, iskonskom pravdom i Božjom nazočnošću u svijetu. Bila je to neupitna postavka njegova svjetonazora. Boga je smatrao izvornim Bitkom i apsolutnom normom, tako da mu je, paradoksalno, što se s njim više prepirao, bio potrebniji. Međutim, nije mogao shvatiti još manje prihvatiti zlo, pa niti kao uzgrednu pojavu; to teže, što za nj nije bilo uzgredno. Zbog toga je, uza svu vjeru, o ljudskoj sudbini i Bogu nemirno raspravljao.

Nasuprot njemu, liberalni je Matoš bio drugačijeg stila. Nesklon pozitivističkim disputama i ideološkim tendencijama, kao i teodicejskim obrazlaganjima, javno je upozoravao da o Bogu ne treba raspravljati.²¹ Iako zbog toga nije pisao o vjeri, u svojim je djelima u Boga vjerovao, nazivao ga Gospodinom i doživljavao kao temeljnu stvarnost i vrednotu.

U toj ga istoj opciji Vladimir Nazor naziva biblijskim izričajem: "Gospodom nad vojskama" (*Zvona*); priznaje ga stvoriteljem; odaje mu liturgijski poštovanje: "Svet! Svet! Svet. / Hvala ti, Gospode, hvala" (*Svet*); zaziva Duha Svetoga: "O Duše Sveti, siđi" (*Duhovi*). U pjesmi *K Bogu* ispovjedno mu se obraća: "Bože, ja sam uvijek nosio te živa / na dnu duše svoje", a u *Očenašu* mu uzvraća Kristovom riječi: "Sveto nek ime je tvoje... I tvoja Volja neka bude! / - Jer ona je stvorila sve... sav si neiscrpno htijenje, / što nikad istrošit se neće". Dapače, u *Novom čovjeku* ga doživljava vječnom Pravdom i konačnom Instancom.

---

²⁰ Raspravljajući o ljudskom položaju, izazovno je – slično Voltaireu koji je na Leibnizovu ideju o najboljem svijetu odgovorio tragičnim doživljajima romanesknog *Candida* – uzvratio upitnom sumnjom.

²¹ U svezi s tim je i u prilogu o Kranjčeviću kritički pisao: "danas javno diskutuju o Bogu samo gimnazijalci i radnici: ukratko ljudi poluinteligentni i bez dovoljne pristojnosti" (usp. *U sjeni velikog imena*, A. Matoš, Sabrana djela, JAZU- Liber-Mladost, Zagreb, 1973., IV, str. 256.

Mile Budak ga simbolično prikazuje u seoskom i gradskom doživljavanju svijeta te uporno naziva Svemogućim. U gradskim djelima prikazuje modernu stvarnost, u kojoj ljudi na riječima vjeruju, a u praksi malo na Boga računaju.²² Nasuprot tome u seoskoj literaturi višestruko pokazuje kako domaći lički puk kroz vjekove doživljava Boga kao apsolutnog tvorca i gospodara smrti i života, čovjeka i svemira, nad kojima ima sveprisutnu moć i vlast, te se po samoj prirodi stvari očituje u svim stvorenjima. U tom ga svjetlu pisac i njegovi junaci vide i osjećaju ne samo u čovjeku, nego i u prirodnim fenomenima: u kiši i oblacima, vlati trave i velebitskim vrletima, biološkim pojavama i društvenim procesima, u zajedništvu čovjeka s Bogom i Boga s čovjekom.²³

Sida Košutić u svojim djelima u Bogu vidi ljubav i dobrotu. S istim doživljajem upućuje i na Kristovo poslanje: "tamo, pod borom, u jasicama leži Bog, dobri Isukrst... Rođenje Kristovo je rođenje Ljubavi".²⁴ S tom joj porukom glavni junaci u pedagoški motiviranim *Portretima* šire toplinu ljubavi, a u trilogiji *S naših njiva*, puni životnih nemira i izazovnih ponašanja, refleksivno upućuju na Božju prisutnost i središnju kršćansku misao: "Od Boga smo došli, Bogu se vraćamo."²⁵

Tematika joj je realistična, stil literaran. No i nakane su očite. Dok s jedne strane praktično piše o zbiljnosti zla i dobra, s druge teocentrično izražava svoj svjetonazor upućujući čitatelja da uvidi cjelovitu zbilju i ostvaruje svoj poziv u skladu s Božjim planom.²⁶

---

²² Usp. Romane: *Direktor Kržanić* (1938.) i *Rascvjetana trešnja* (1939., u 4 sveska).

²³ Usp. Mile Budak, *Ogrnjište*, reprint, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990., 1. sv., str. 32-33.

²⁴ *Pokraj jaslica*, u *Solsticij srca* (priredio Stjepan Lice), Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 2002., str. 82.

²⁵ Sida Košutić, *S naših njiva. Trilogija iz seljačkog života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1946., str. 46-47.

²⁶ Po tome je tipska predstavica raširene grane hrvatske (kršćanske) književnosti koja se tijekom XX. stoljeća u svojim duhovnim i društvenim razmišljanjima iskustveno i literarno približila čovjeku u nakani da mu kroz egzistencijalne kušnje i religiozna usmjerenja otkrije istinski smisao vjere i života.

I Nikola Šop je, poput Košutićeve, doduše u drugom stilu, sav u religioznom doživljaju svijeta i svemira. Bog mu je početak i svršetak, žarište i središte svega. S njegovim je povjerenjem, u epifanijskoj objavi Riječi cijelim bićem udahnuo vjersku sigurnost i prirodnu prostodušnost bosanskog sela koja se vjekovima hranila iskonskim osjećajem svetoga i misterioznim dubinama pučke pobožnosti. Središnja su mu nadahnuća stoga iz prvog razdoblja: *traženje dobrog pastira*, razgovori s Isusom i molitve za sve i svakoga – jedinstven primjer poetskog stvaralaštva u duhu dubinske religioznosti i teološke blizine s Bogom. U tom nadahnuću uvjerljivo izražava svoja povjerenja:

*O pastiru božanski, ja čvrsto vjerujem
u dobrotu tvoju i beskrajnu moć.²⁷*

S tom vjerom njegovi seljaci, u mističnu doživljaju iskonske povezanosti zemlje i neba, popevši se ljestvama do Boga, po domaću s Njim, "divane",²⁸ a sam pjesnik, u susretima s Isusom, prijateljski prima svog Gosta, stavlja preda nj *sô i kruh*, vozi ga i vodi po gradu, obilazi prodavaonice i lokale, kupuje mu šešir i naručuje odijelo, nadugo s njim razgovara i realistički ga upoznaje s ljudskim kušnjama i životnim tegobama.²⁹

U drugom se razdoblju, od pedesetih do osamdesetih godina, prepušta modernom stihu i svemirskim vizijama: metafizičkim, filozofskim i religioznim, te u nizu poetskih slutnja i biblijskih asocijacija, *svemirskih venjenja* i evanđeoskih *odaja bez prostora*, prelazi od zemaljske epifanije na konačnu nebesku teofaniju i eshatološko uobličenje u svelik.³⁰

Viktor Vida u književnom djelu ispisuje životnu storiju mladenačkih sjećanja i prognaničkih nemira, s dubokim pouzdanjem u Boga i Božju nazočnost u svijetu. U toj optici često na Nj podsjeća ili o Njemu govori. U *Sužnju vremena* ga pje-

---

²⁷ *Žudnje za dobrim pastinom*, III.

²⁸ *Sastanak seljaka s Bogom*.

²⁹ Usp. *Isus u posjeti kod nas, Poziv dragom Isusu, Kuda bih vodio Isusa, Božanski cirkus*.

³⁰ Usp. poeme: *Kućice u svemiru, Svemirski pohodi, Dok svemiri venu, Nedorod, Uobličenje u svelik*.

snički otkriva: “On kroz zid od jaspisa netremice zuri / u svaki moj kret i prstenjem mi daje znak / da je za me izmislio svijet, kalež sunca, krilo tame”, a u *Gorućem grmu* vjernički potvrđuje:

*Vidim Te, Oče, u beskrajnoj kugli,
Gdje se kao u zrcalima odrazuješ.*

U tom ga doživljaju, kad mu u mučnim časovima postaje *Deus absconditus*, nevidljiv i skrovit, molitveno zaziva te mu, unatoč skrovitosti, *naslućuje* božanski sjaj:

*Gdje si? Da uneseš malo stege
u ovu zbrku krvi i htijenja:
sitnu krijesnicu u pokošenu travu.
Noćas si bio skriven
Iza hladno vedrih zvijezda.
Samo Ti se naslućivao sjaj.
Skroviti Bože!*

I drugi se moderni i postmoderni auktori,³¹ na što smo jednim dijelom upozorili, na nov način nadahnjuju religioznim i teološkim motivima. Danijel Dragojević, na primjer, u *Početku jednog pisma*, usuprot vremenu skeptičkih promišljanja i subjektivnih negacija, prihvaća modernu sumnju kao svojevrsni paradoks i potvrdu svog vjerničkog uvjerenja:

*Kažu da Bog ne postoji.
Možda.
Ali to ja i za sebe mislim. (...)
Nisam sasvim siguran kako je s Bogom,
za sebe međutim znam
da sam bezrazložno umoran
i da možda ne postojim,
ali ako je i s njim tako
neću ga prestati zazivati,
njega koji me je stvorio
na svoju sliku i priliku.*

Mate Raos, s druge strane, doživljava Boga partnerski i smiono upozorava da mu je “zanimanje: odvojiti prave od onih

---

³¹ Dijelom smo ih naznačili u bilj. 13 i 14.

što su krivi”.³² Luko Paljetak ga moli: neka mu sveto ime – i na zemlji bude sveto;³³ Ante Stamać s udivljenjem kliče: “O Višnji Bože, jedini moj Bože”,³⁴ Ivan Golub ga, u biblijskom nadahnuću, u svojim meditacijama i pjesmama vidi u prirodi i čovjeku, njegovoj “slici”, dok Drago Štambuk, u toj istoj viziji, razmišljajući o ljudskom pozivu, kršćanski upozorava svog čitatelja:

...Budi to zašto si zdan
- dijete boje.³⁵

Nedjeljko Fabrio u svojim romanima opisuje društvenu zbilju na hrvatskim prostorima posljednjih stoljeća. U toj povijesnoj *kronisteriji* prati i religioznu stvarnost, vjeru i nevjeru. Iako ima i ateističkih likova, Bog je većini junaka neupitan. Sam auktor ga naziva metaforičnim imenima: *Stvoritelj, Svevišnji, Svemogućí, Onaj koji svime upravlja, Onaj gore*.³⁶ Jedna ga romaneskna junakinja u svom tradicionalnom shvaćanju stvoritelja i nagraditelja imenuje: *Istražiteljem, Suce m i Izvršiteljem*.³⁷

Tonči Petrasov Marović je vrlo znakovit. Religiozno, grafički i stilski. U početku je etički nemiran, dapače, u sukobu s antičkim božanstvima izazovan i vjerski prkosan. Šezdesetih je i sedamdesetih godina poetski simboličan i biblijski refleksivan. U *Otrovnoj hostiji* tematizira istočni grijeh, zmijine izazove i protoevanđelje, a u *Dalmatinčevu bičevanju* (prema reljefu u splitskoj prvostolnici) Kristovu muku i poslanje...

Osamdesetih godina u egzistencijalnoj kušnji doživljava duhovnu metanoju te u nizu pjesama, poput Đure Sudete,

---

³² Pjesma *Ti meni, ja Tebi*.

³³ Usp. pjesmu *Oče naš*.

³⁴ *Molitva*.

³⁵ D. Štambuk, *Izabrane pjesme*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002., str. 346-347.

³⁶ Usp. Nedjeljko Fabrio, *Berenikina kosa, Familienfuge, Znanje*, Zagreb, 1989., str. 33, 97, 162, 209, 221, 280, 289; Isti, *Triameron. Roman einer kroatischen Passion. Treći dio Jadranske duologije*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002., 97, str. 130.

³⁷ Nedjeljko Fabrio, *Berenikina kosa*, nav. naklada, str. 252; usp. još str. 260-261.

osjeća potrebu za Božjim čudom.³⁸ U toj želji i nadi u *Postfautu* istražuje puninu Stvarnosti i Istine. Pomišlja na različite mogućnosti i događaje. Progoni ga pomisao na Valpurginu noć i vlastitu nemoć. Unatoč svemu, privlači ga Kristov Getsemani i kalvarijsko *Eli, Eli*. U toj se refleksiji suočava s vlastitom patnjom i doziva u pamet Njegovo predanje. Štoviše, spoznaje i prihvaća traženu blizinu: "Onoga", kako kaže, "Koji Jest". Naslućuje ga i prepoznaje u svojoj situaciji te vidi kako se "šulja oko drvarnice i traži svoj križ", da mu pomogne nositi njegov. To mu učvršćuje temeljno povjerenje, pri čemu mu bolest, kao Jaspersova granična situacija, postaje povlašteni poticaj, a Bog smisao smrti i života. S tim povjerenjem svoj križ povezuje s Kristovim i, smiren, predano moli:

*Bože moj daj mi
da baš ovo nebo bol
baš ovu strepnju nestanovitost
pronesem ko svijeću
užganu
kroz život
i
darovano vrijeme...*³⁹

I kad bolest nije jenjavala, misao na Boga ga je jačala. Ispjevao je nekoliko duboko religioznih i istodobno antologijskih pjesama. Dovoljno je pročitati njegov *Oče naš* da se doživi iskonska snaga vjere u hrvatskoj postmodernoj književnosti:

OČE NAŠ
*Koji jesi
molim ti se
oslobodi me suvišnih želja
stvari slova nastajanja
osobito te molim oslobodi me kadikad*

---

³⁸ Istinski je vjerovao u Božju svemoć i pomoć. O tome smo više puta razgovarali.

³⁹ *Molitva*.

*moje nepresušne potrebe za drugima
no pritom, molim te, visoko moje srce čuvaj
ne suši ga i ne smanjuj me
radije svrši sa mnom
pomozi mi ponekad
da podnesem bol i strah svoj
sebe
do nekasnog časa smrti moje
amen.*

Promatramo li tu molitvu u poetskom doživljaju i religioznu svjetlu, lako ćemo se složiti da je estetički, grafički i vjernički impresivna. Osobna je i univerzalna; moderna u obliku i po(r)uci, a opet snažno nadahnuta poetskim skladom i evanđeoskom sigurnošću. Tiho je svjedočanstvo moderne riječi i religiozne zbilje u hrvatskoj suvremenoj poeziji. Primjer kako se duboke teološke misli autentično iskazuju i u postmodernoj lirici.

2.2. Skeptički pristupi vjeri i Bogu

Sumnja je, posebno kad je riječ o metafizičkim i sud-bin-skim pitanjima, stalna pratilica moderne filozofije. Točnije, pozitivistički je skepticizam poznata sastavnica idejnog modernizma. Pod njegovim su se utjecajem, uz sudjelovanje različitih pokreta i ideologija, sustavno uvlačile skeptične silnice i u našu kulturu. Religioznost je, točnije, vjera je u Boga bila prva na udaru. Zbog toga se u hrvatskoj književnosti u novijim razdobljima, uz teističke pristupe i povjerenja, susreće i religiozna skepsa. U njezinoj je percepciji, kako znamo, Bog upitan, vjera problematična, sudbina čovjeka nejasna.

Mnogi su se naši pisci tijekom 20. stoljeća svjesno ili nesvjesno s njom susretali. Dapače, teistički i ateistički. Jedni su je doživljavali kao povremenu dvojbu, dok su je drugi u svom racionalističkom promišljanju prihvaćali kao temeljnu opciju; skepticizam im je ili agnosticizam bio osnovno nazorsko, pa i religiozno, određenje. U njihovim su im se obzorjima, što se zapaža i u književnim djelima, sasvim spontano događa-

le različite kontaminacije i alternacije, svojevrsni stadiji nedorečene vjere i nevjere.⁴⁰

U tome su veliki naši pjesnici Tin Ujević i Antun Branko Šimić ilustrativan primjer. Obojica su izraziti skeptici, ali su jednako tako, očito u svezi s tim, u pojedinim fazama i pjesmama teisti, u drugima ateisti. U sličnoj su poziciji bili mnogi naši značajni književnici, primjerice: Milan Begović, Gustav Krklec, Dobriša Cesarić, Drago Ivanišević, Ranko Marinković, Ivan Raos, Slobodan Novak, Antun Šoljan, Ivan Slamnig i neki drugi. Svi su oni, uz vjeru i nevjeru, prihvaćali i izražavali i religiozne sumnje. Štoviše, te su ih sumnje vodile, kao i Šimića i Tina, do različitih stanja i izražavanja. Nerijetko do otvorenog ateizma.

Putovi su im pri tomu i postupci bili različiti, a osnovni razlozi i sumnjičenja vrlo slični. Naime, europska su liberalna kretanja, prizemni pozitivizam i moderna kultura širili skepsu. Vjeru zato nisu smatrali suvremenom. Racionalizam im je bio privlačniji. Htjeli su sami spoznati Istinu. Kad su vidjeli da ne mogu, sumnja im je postala životno stajalište.

Tin je u tome ne samo najslojevitiji nego i najpoznatiji. Sumnja mu je bila ishodišna misao. Ali ne kao Descartesu u metodskom smislu, nego u stvarnom, epistemološkom značenju. Dvojio je, kako kaže, vrlo rano o sebi i svijetu, sumnjao u se i sve oko sebe. "Kod mene se" – sam to uvjerljivo tvrdi – "sumnja o sebi i o svijetu, sumnja o svakoj egzistenciji, pojavila spontano, sto puta, kad nisam ni čuo za Budin nihilizam."⁴¹

Zbog te sumnje naš najveći pjesnik nije bio ni religijski ni religiozno jednoznačan. Naprotiv, vrlo mu je širok raspon teoloških tema, odnosa i mišljenja. Jer, i kad spozna ne miruje, i kad nađe ide dalje; sumnja i istražuje. Pod tim je vidom, uz

---

⁴⁰ Nije to teško razumjeti. Čovjek je često nemiran i nesiguran. Pa i u religioznim razmišljanjima. To više što vjera i nevjera nisu samo da ili ne. Ponekad se, kako to književnici zapažaju i svojim stajalištima izravno potvrđuju, radi o dubinskim nemirima i složenim procesima, u svijesti i podsvijesti.

⁴¹ *Fefelli, ergo sum (Prevario sam se - dakle jesam)*, u: Tin Ujević, *Sabrana djela, Znanje, Zagreb, 1963.-1967.* (unaprijed SD), XV, str. 321.

Krležu, naš najraznolikiji i najrazvedeniji religijski-religiozni književnik. I o Bogu je često razmišljao i pjevao. No više pomišljeno i virtualno, nego (teistički ili ateistički) stvarno. Radoznalo je zalazio na mnoga područja, osluškiavao različite kulture i spoznaje, zapadne i istočne, te smiono povezivao poeziju i religiju.⁴² Štoviše, povremeno je mistički svijet promatrao, ali se nikad do kraja ni s čim nije slagao.

U skladu s tim ni smisao mu vjere nije bio konstantan. Naprotiv, spontano mu se mijenjao ili, bolje, u stalnoj oprečnosti raspao; gubio se i nestajao. Ni Bog mu nije bio uvijek prihvatljiv. Spiritualni dualist, istinski ga je tražio, pod vidom kršćanskog Boga ili stvarateljskog demijurga,⁴³ ali kako ga nije jasno nalazio, s jedne je strane još više o njemu dvojio, s druge znatiželjno pomišljao na stare filozofije i religije; točnije, subjektivno ga je pjesnički doživljavao i s uvjerenjem ga se povremeno odricao, te na svoj način prihvaćao različite teozofijske i panteističke vizije, osobne nemire i fiktivne surogate.⁴⁴

Zbog toga mu poezija, promatrana u cjelini, ostavlja dojam egzistencijalne trpkosti i intelektualne drame nemirna auktor-a željna spoznaje da dozna zašto je sve "tako kako je", a svjesna da mu upravo ta spoznaja, čim je se dotakne, otvara nove sumnje te čini da mu svi pokušaji i nade izmiču poput vode između prstiju. Zato se ponekad ponosi velikim sposobnostima i golemim znanjem, a ponekad priznaje da *ne pozna ništa, a najmanje sebe*.⁴⁵

Kad bismo ga analitički slijedili po modelu "pisac samim sobom", lako bismo u njegovih dvadesetak debelih svezaka

---

⁴² Usp. *Izvori, bit i kraj poezije*, SD, IX, str. 237, i *Oroz pred Endemionom*, SD, IX, str. 125.

⁴³ "Ne mogu - priznaje - da se otresem spontanom utisku da je život umjetničko djelo kakvog vještaka čarobnjaka, kakvog suviše vještog demijurga. Nije mi to dao Hjuangceg ili kakav Berkeley, nego je to moj rođeni živac... moja rođena tanana patnja i čežnja" (usp. SD, XV, str. 321).

⁴⁴ Usp. pjesme: *Moje duše, Vjetru, Moje nepoznato biće, Postojim od iskona svijeta, Egipatski ili kaldejski, sanovnik?*, zatim neka istočnjačka razmišljanja u: SD, V, str. 27; SD, XI, str. 89-232; SD, XVI, str. 349-449.

⁴⁵ Usp. *Tajanstva I*.

otkrili mnoge kontroverzije i antinomije, ali i slojevite vjerničke i, šire, religijsko-religiozne teističke i ateističke inspiracije. Kao što je tematski raznolik i misaono složen, tako je jednako životno nemiran i sudbinski upitan. Dijalektičan i antitetičan. Pun je svojih ekshibicija i ljudskih sudbina, u kojima zajednički odjekuju životni realiteti i metafizički nemiri, bliži Kranjčevićim trzajima nego Rilkeovim smirajima.

U svoj se varijabilnosti molio Bogu da mu “kandilo svoje milosti (istine) objavi”;⁴⁶ zazivao ga: “O Bože, Bože, sjeti se / svih obećanja blistavih što si ih meni zadao (...) I znaj da Sin tvoj putuje / dolinom svijeta turobnom / po trnju i po kamenju.”⁴⁷ Dapače, svjesno se smatrao “mali i slabi učenik onoga koji je kazao: Bdižite i molite se”,⁴⁸ da bi se u skeptičnu nemiru, kad je u njemu vrelo kao u kotlu,⁴⁹ u sebi lomio i pomišljao: “uzalud nebo za odgovor molim”.⁵⁰ Ishod je nakon toga bio krajnje sumoran. U *Ridokosim mesijama* se 1926. godine vratio konačnoj skepsi, a nakon toga u jednoj raspravi 1930. prkosno izjavio: da više nije “ni kršćanin, ni vjernik, nego slobodni mislilac.”⁵¹

Istini za volju, vjera mu i nevjera nisu nikad u životu mnogo značile. “Ničije učenje”, kaže, nije mogao “prihvatiti u cjelini”.⁵² Stoga se u svom doživljaju dualistički koncipirana svijeta i prije i poslije navedene izjave jednako utjecao različitim vizijama i religijama. No, sumnja mu je bila nerazdruživa pratilica.⁵³ S njom je olako prihvaćao različite poetske inspiracije raznoli-

---

⁴⁶ Usp. *Molitva iz tamnice*.

⁴⁷ *Svakidašnja jadikovka*.

⁴⁸ *Ispit savjesti*, u: DS, VI, str. 283.

⁴⁹ Usp. pjesmu *Kotao*: “Muče me prostranstva. Muče me božanstva. / Javlja mi se Svemir u mojoj širini (...) / Hoće li mozgu da mi zvijezde sinu? / ili ću da svenem u nijemoj bjelini?”

⁵⁰ Usp. *Tajanstva, I*.

⁵¹ SD, XV, str. 85.

⁵² Usp. SD, VI, str. 253.

⁵³ S njom je tvrdio: “Ne može se svijetu zadnji pečat dati” (Hod čovjeka i mrki putovi sudbine).

⁵⁴ Evo važnijih naslova: *Kampanil, Djelo vjere, Svakidašnja jadikovka, Molitva iz tamnice, Ispit savjesti, Vječni prsten, Poj tmine, Mistički prostor*

ka teološkog i religioznog doživljaja.⁵⁴ Kreativno je pjevao Bogu i bogovima, vjeri i nevjeri, *Vjetru* i pankozmičkom *Pobratimstvu*.

Teološka su i religiozna stajališta Antuna Branka Šimića dosta slična Tinovim. On se doduše nije prepuštao istočnjačkim utjecajima, ali se u svom liberalnom doživljaju svijeta cijelog života "nalazio" između vjere i nevjere, te u tom stanju različito prilazio Bogu i vjeri. U *Molitvi na putu*, na primjer, iskreno zahvaljuje Bogu i moli: "Bože / koji si me do ovog časa doveo nevidljiv / Budi / nad mojom glavom moja pratilica zvi-jezda." Usprkos tomu, u nekim ga je drugim pjesmama skeptično doživljavao,⁵⁵ da bi u mučnim razmišljanjima o ljudskoj prolaznosti, smrti i *nebu*⁵⁶ posumnjao u vječnost i, s bolju, zanijekao Boga.⁵⁷

Uz sumnju je zanimljivo spomenuti kako se u nekim teološkim inspiracijama u našoj novijoj književnosti, mahom u skeptično-ateističkih književnika, susreću različiti religiozni paradoksi ili, točnije, kompleksne kontaminacije vjere i nevjere. Posebno se to zapaža u poetskim molitvama, u kojima auktori, dok mole, izjavljuju da ne vjeruju u Boga.

Dobriša Cesarić se, primjerice, u svojoj *Molitvi* – tako je naslovio pjesmu – najprije ispovijeda kako je sve što je htio još u *djetinjstvu rekao bogu* i kako mu se više ne može moliti, dok mu se u nastavku, ipak, usrdno moli za jednu dragu djevojčicu u razvoju: "od budućih joj dana crnih / učini, Bože, svijetle dane!"

Slično postupa i Giacomo Scotti, pisac i pjesnik hrvatskog i talijanskog izričaja. I on u jednoj poetskoj rukoveti, *Pjesme za*

---

noći, Kotao, Ridokosi mesije, Pobratimstvo lica u svemiru, Duše, Pakt sa demonom, Hod čovjeka i mrklih putova sudbine, Vjetru, Molitva za koru kruha i zdjelu leće, Postojim od iskona svijeta, Hymnodia to mou somati, Grob, Kozmogonije, Svratište sub love Divo...

⁵⁵ Primjerice u pjesmama: *Žene pred uredima i Put*.

⁵⁶ U *Praznom nebu* ateistički zaključuje: "Nebo je već dugo praznina / bez Boga i serafina."

⁵⁷ Opširnje analitičke studije o religioznoj tematici u Tinovim i Šimićevim djelima, kao i o nekim drugim književnicima, može se vidjeti u: Drago Šimundža, *Bog u djelima hrvatskih pisaca. Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004-2005, u prvom i drugom svesku.

mrtvog sina, s jedne strane otkriva svoju nevjeru, s druge moli za umrlog sina: “Gospodine, primi ga, On je vjerovao u Tebe.”

Za razliku od spomenute dvojice, Vesna Krmpotić u svojoj *Molitvi* vodi religiozno-areligiozni monolog s Bogom ili, točnije, kako pjesnikinja piše, s *bogom*. *Molitva* joj je s jedne strane ateistička ispovijed, s druge nutarnja potreba da izrazi svoju “dvojnost” u ateističkoj formi: “Tebi se molim, bože, / jer tebe nema. / Upravo zato tebi, / jer tebe nema.”

Neobično. Ali, eto, i toga ima u književnosti. Religiozne su kontaminacije očite. Navedeni primjeri jasno upućuju na ateistička stajališta i vjerske doživljaje. Jer, ako se radi i o igri riječi, i igre su u navedenim primjerima odraz vjerskih promišljanja. Bar podsvjesnih.

Nema dvojbe, ima u književnosti svega i svačega. Ali, kad se obave složene analize i sagledaju tematske cjeline, valja priznati da nitko nije tako snažno razglobio i slikovito prikazao kompleksne egzistencijalističke nemire modernog čovjeka i njegova sudbinska pitanja kao književnici.

2.3. *Ateizam ili nijekanje Boga u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*

Dok su Tin Ujević i Antun Branko Šimić u svojim bifurkacijama i alternacijama u jednim pjesmama teistični, u drugima skeptični i ateistični, neki su drugi naši književnici jednostavno ateistični i nihilistični. Janko Polić Kamov je prvi s tim započeo. U tom je smislu literarni predvodnik ateističkih i antiteističkih motiva u hrvatskoj književnosti. U svojim se djelima, posebno u *Psovki* (1907.), izravno suprotstavio Pismu. Mojsija je, zbog deset zapovijedi, nazivao “bestidnim laščem”, a Joba “nakazom čovječjom” i “pergamenom nebeskog krvnika”, “trulim svecem” i “prorokom tiranskog boga”.⁵⁸ Time je, s naznačenim i sličnim izričajima, implicitno pokazao i svoj antiteistič-

---

⁵⁸ Usp. pjesme *Mojsije* i *Job*.

⁵⁹ Stanislav Šimić je napisao jedan esej o njemu pod tim naslovom: *Veliki psovač i Antijob* (vidjeti u S. Šimić, Dalekozor duha, Zagreb, 1937.). Uz to ćemo napomenuti da se i sam Kamov smatrao “psovačem”.

ki stav prema Bogu i Bibliji. Zbog toga je u povijesti hrvatske književnosti i literarnoj kritici dobio nadimak "veliki psovač".⁵⁹

U tome ga je, nešto poslije, jednim dijelom slijedio i Miroslav Krleža, veliki književnik i religiozni nemirnik. S tog mu je gledišta posebno upadna jedna poduža invektivna tvorba religiozno-cinična naslova *Pjesma Gospodinu koji je nad mojim skladom i nad mojim grčem*. Bog mu u toj pjesmi, u svadljivu uličnom rječniku, postaje: *Nacereni i Grozni Gospodin, što gori kao grm i pjeva kao Rabbi*. Auktor se, uznemiren, s njim svađa: "I što će meni Tvoja tajna (...) / kad razdiru Te dusi Tvog ludog nadahnuća? (...) / zar i tvoja duša hoće od bola da poludi? (...) / o, što će mi mudrost Tvoja, padavičavi, grozni Bože (...) / O, Ti, luda harlekinska šalo (...) / Grozni, Nacereni, Rabbi!"⁶⁰

Krleža je, kako vidimo, veoma borben; no – treba li dodati? – i veoma zamašan, slojevit i kompleksan. Nemoguće ga je ukratko predstaviti. Odrekao se je Boga u gimnazijskim danima. Međutim, cijelog mu se života na svoj način "vraćao". Nitko se u hrvatskoj modernoj književnosti nije toliko bavio vjerom i Bogom koliko on.⁶¹ Na razne načine. Najčešće ateistički i antiteistički, ali se povremeno prepuštao i religioznoj analizi i kritici.

U nekim mu je publicističkim prilogima i književnim ilustracijama izrazito stalo da potisne kršćansku svijest ili, još bolje, da je desakralizira i istisne iz praktične misli i života. S

---

⁶⁰ Takve prepirke i osobni duhovni nemiri, kojima se pridružuju stalna Krležina ponavljanja da Boga nema, daju nekim analitičarima povoda da sumnjaju u auktorovu radikalnu nevjeru (usp. Zvonimir Kulundžić, *O Krležinoj religioznosti*, u: Marulić, XV, 1982, br. 1, str. 17-44, kao i psihološke primjedbe u raspravi Danila Pejovića *Sunrak svijeta i traženje novog čovjeka, Filozofski izvori i idejne komponente ekspresionizma*, u: Kritika 3, 1969., str. 18). Premda Kulundžić neke izjave pojednostavnjeno tumači, ima elemenata koji dopuštaju različite interpretacije (usp. o tome, opširnije, moju studiju *Religiozni svijet i teološki prijepori u Krležinim djelima* u prvom svesku nav. knjige *Bog u djelima hrvatskih književnika*, str. 527-736, posebno 550-552, i disertaciju Milana Špehara *Problem Boga u djelima M. Krleže*, KS, Zagreb, 1987.

⁶¹ Slojevita mu je tematika dovoljno uočljiva u mnogim radovima od *Legende* (1914.) i *Pana* (1917.), preko raznolike publicistike i plodna književnog stvaralaštva, do filmskog scenarija *Put u raj* (1970.).

tom je namjerom promicao novu, areligioznu kulturu. Zato se u pojedinim djelima više bori protiv vjere i Crkve nego protiv Boga. U toj je oporbi, za razliku od nekih drugih naših književnika koji su najčešće jednostavno ispovijedali vjeru ili nevjeru, mnoge teme subjektivno doživljavao i u njih nemirno ulazio. Dok ih je s jedne strane, u teističkim i ateističkim poredbama, antiteistično motivirao, s druge ih je nerijetko ideološki osvjetljavao.

U toj se dijalektici više sučeljavao s religijom nego s teologijom; no ni nju nije ostavljao na miru. Zapravo, središnji mu je problem bio Bog i Božja opstojnost. Iako u njih nije vjerovao, to mu nije bilo dosta. Više se trudio da bude promicatelj bezvjerja, nego običan nevjernik. U toj je misiji ponovljeno tvrdio da Bog ne postoji, da ga nema.⁶² Smatrao ga je ljudskom kreacijom.⁶³ Zbog toga se rado zaustavljao na Božjom *nemoći pred prirodnim silama*, odnosno na *šutnji neba* i ljudskim egzistencijalnim problemima, ratnim nasiljima i drugim nevoljama. S nakanom da ospori njegovu Providnost i da ga zaniječe.

Smiono se služio i drugim postupcima. Darwinizam mu je, na primjer čovjek-majmun, bio poticaj za napuštanje vjere; nakon toga se sustavno nadahnjivao na borbenim materijalizmima, od prosvjetiteljskog i nietzscheovskog do historijsko-dijalektičkog, Marxova.⁶⁴ Ipak, najvažnije su mu bile, u stilu "argumentum ad hominem", tipske analize praktičnog ateizma kršćanskih vjernika, koji u njegovim djelima najčešće žive neljudski i nekršćanski. Uz to se rado upuštao u ilustracije ljudske naravi, strasti i pohlepe. Čovjek mu je često u analizama, naspram teološkoj opciji slike Božje, nepopravljivi *orangutan* i okrutna

---

⁶² Zanimljivo je napomenuti da Krleža s uvjerenjem govori kako Bog ne postoji, a da se istodobno oštro opire istomišljenicima koji umišljaju da se znanstveno može dokazati da ga zaista nema.

⁶³ Primjerice u *Michelangelo Buonarroti*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 94, Matica hrvatska - Zora, Zagreb, 1973., str. 34-37.

⁶⁴ Usp. *Zastave*, Oslobođenje, Sarajevo, 1976., sv. 3, str. 266-293.

⁶⁵ Ti motivi se češće ponavljaju, primjerice u *Djetinjstvu u Agramu*, *Vražjem otoku* i *Banketu u Blitvi*. Ima toga i u drugim djelima (usp., na primjer, *Povratak Filipa Latinovicza*, u: *Pet stoljeća...*, knjiga, 93, str. 131-132; *Aretej*, u: *Pet stoljeća...*, knjiga 94, str. 312; *U Logoru*, ib., str. 128-131).

zvijer.⁶⁵ Apsurd je pri tome dominantno stajalište, nihilizam konačna sudbina.

U tim i sličnim izlaganjima Krleža nikad nije bio puki opisivač ili lirski pjesnik svojih doživljaja. Naprotiv, bio je i ostao nemirni Mefistofeles i oštar oporbenjak. Svjesno se bunio, istraživao i sumnjao. Pritom je, pa i kad je religiozno dvojio – a bilo je i toga – spontano svoj svijet prenosio u književne junake. To mu međutim nije priječilo da u nizu scena i literarnih likova plastično prikaže: psihološki, etički i sociološki društvenu zbiljnost vjere i nevjere. Posebno su mu značajna dva egzistencijalna segmenta: s jedne strane vjerska formalnost i građansku dvoiličnost, poznata glembajevština, koja je prividno prihvaćala i poštivala religioznost, ali ne i vjeru, vjerska načela i moralnu praksu u društvu i životu; s druge, što nije manje važno, religiozne krize i promjene teista u ateiste i njihova moralna ponašanja.⁶⁶ U tim je analizama, višestruko osvjetlio, duhovno i društveno, njih i njihov građanski i marksistički ateizam, koji su se u svom dogmatizmu oštro borili protiv svake religioznosti, tako da su s tim, negirajući vjeru i vjerske vrednote, sustavno negirali i odbacivali i mnoge druge duhovne i društvene vrijednosti u čovjeku i društvu.

Petar Šegedin se u svojim djelima nikad ne služi oštrim polemičkim i grubim rječnikom, ali u Boga, kaže, ne može vjerovati, kad bi ga i bilo.⁶⁷ Svijet, uporno to ističe, takav kakav je ne može biti djelo Dobra, nego djelo Zla. Drugim riječima, nije Božji nego sotonski izum.⁶⁸ Na neizgovoreno pitanje zašto tako zaključuje, samouvjereno unaprijed odgovara: Zato što "život

---

⁶⁶ Ni njih u tome ne štedi. Ponekad su duhovno i društveno (moralno) gori od religioznih likova. Najokrutniji mu je u cijelom djelu ateistički junak Kristijan Barutanski, glavni lik u romanu *Banket u Blitvi*.

⁶⁷ Usp. Petar Šegedin, *Izvištaj iz pokrajine*, Zora, Zagreb, 1969., 64, str. 151-153.

⁶⁸ Usp., na primjer, Petar Šegedin, *Vjetar*, Globus, Zagreb, 1986., str. 351-354, 370-373, 408.

živi od života". Konstrukcija je svijeta, naglašava, u svojoj biti nemoralna. Jer, da bi živio, život ruši i uništava drugi život. I to često na najizazovniji način, na principu sile i snage: jači ubija i iskorištava slabijega.⁶⁹

Pod tim vidom sve svoje rasprave literarno isprepleće i svjetonazorski zapeleće s dva jedinstvena uzla koji se tematski uzajamno prate i nadopunjuju. To je, kako on zamišlja, egzistencijalna mučnina i čovjekova neprihvatljiva sudbina ili, drugim riječima, ljudska misao i životna tragičnost. Jedna i druga mu djeluju zastrašujuće. Misao kao pitanje, a tragičnost kao odgovor. Evo kako mu to izražava jedan refleksivan junak: "Eh kako je jadno građen čovjek... jer ako ima nečega što je najstrašnije na ovom svijetu, to je zaista to što smo svjesni. – Biti svjestan... što još može biti strašnije?"⁷⁰

U toj je percepciji cijelo Šegedinovo djelo životno nemirno i sudbinski dramatično; dapače, uza sve svijetle strane koje se ne smiju zanemariti, u osnovi je vrlo pesimistično. Auktor doduše široko svijet promatra. U svim odnosima. Cijeni ljudske vrijednosti i čezne za jasnim spoznajama. Voli život i osuđuje društvene manipulacije. Međutim, ne ostaje samo na tomu. Zanima ga ontička pozadina kozmičke zbiljnosti, kao i njezina stvarnost i smisao. U toj znatiželji zastaje pred tamom Zla i traži tračak svjetlosti. Religiozno je odgojen i pred očima mu je biblijska slika svijeta. Štoviše, i kad joj se protivi, kroza nju etički razmišlja. Dapače, kršćanski osjeća i raspravlja. Moralno i humano.

Usprkos tomu, kako svijet promatra kroz svoju iskustvenu optiku, sve gradi na pozitivističkoj metodi. Vidi doduše različite aspekte, *trn* i *ružu*, ali se uporno zaustavlja na *trnu* koji mu postaje ukleta *sudbina*. Kozmos je, zaključuje stoga, krivo postavljen. Osnovna je pogreška, dodaje, što život živi na zločinu. Na principu uzajamnog proždiranja. Zato mu je i Stvori-

---

⁶⁹ To je *spiritus movens* mnogih Šegedinovih razmišljanja i teoloških prigovora u svim djelima te središnji motiv da s etičkog stajališta odbaci svaku ideju o Bogu, odnosno o stvoritelju kao dobrom principu.

⁷⁰ Petar Šegedin, *Crni smiješak*, u: Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska - Zora, Zagreb, 1977., knjiga 128/2, str. 73.

telj kao dobri Bog neprihvatljiv; štoviše, odbacuje ga i kauzalno niječe, a čovjeka, unatoč činjenici što ni s njim nije zadovoljan, stavlja u prvi plan – mjerom svega.⁷¹

Činjenice su neumoljive. U hrvatskoj novijoj literaturi, uz spomenuta teistička i skeptička promišljanja, ima dosta ateizma. Mnogo više izričajnog i praktičnog nego filozofsko-teoretskog. No, uz spomenuta stajališta i stanja, ima dosta i indiferentizma. Pri tome ćemo analitički dodati da su češći protagonisti religioznih stavova i opredjeljenja literarni junaci nego sami pisci. Ima ih u svih auktora koji, bez obzira na svoja uvjerenja, s više ili manje uspjeha pristupaju modernim sredinama i njihovim religioznim analizama.

S tog ćemo se gledišta ukratko osvrnuti na jedan od poznatijih hrvatskih romana 20. stoljeća, Marinkovićev *Kiklop*.⁷² Naslov je simboličan. Riječ je, u prvom planu, o ratu. Slikoviti je naziv, prema jednookom i oslijepljenom kiklopu iz Homerove *Odiseje*, simbol ratne nemani koja nikoga ne štedi. Međutim, uz zamorni fobos (strah) u romanu je u igri i neumoljivi thanatos (smrt), zapravo čovjek i njegova sudbina, moderno društvo i njegov svjetonazor. Pod tim je vidom *Kiklop*, kako bi rekao Camus, životna filozofija u slikama.⁷³

Jasno, Marinković, kao vješt pisac, svjesno stoji na distanci. Mjesto njega govore njegovi junaci iz dajdamske družine⁷⁴ sumornih umjetnika i nemirnih boema koji, često pri čaši, raspravljajući o strasti i čovjeku, iskonskom strahu i povijesnoj zbilji, zapravo o životu i smrti, namjenski upućuju na svoj osob-

---

⁷¹ Usp. Leona Bauman, *Riječ okovana zlatom*, Matica hrvatska, Orebić, 2000., str. 11, 26, 35-37 i passim.

⁷² U njemu se skeptični auktor približio ateističkom obzoru svojih areligioznih junaka. Kao što je u *Sunčanoj Dalmaciji* i *Gloriji* na sociološkoj razini crkveno intrigantan, tako je u *Kiklopu* teološki izazovan.

⁷³ A. Camus, *Essais*, nrf, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard et Calmann-Lévy, Paris, 1965., 1417.

⁷⁴ "Dajdam" je kavana u kojoj se okupljaju glavni junaci Kiklopova raznolika društva. Naziv je, očito, složen od boemske uzrečice daj-dam, u smislu druženja i uzajamne narudžbe pića.

ni i opći besmisao povijesti i sudbine, te tako izazovno stvaraju kaotičnu atmosferu životne pustoši i metafizičke ugroženosti.

Romanopisac je u svom svijetu. Riječ je o intelektulističkom romanu moderne forme, alogična slijeda i refleksivna stila. Konotacije su višestruke. Ima svega i svačega. Najviše ljudskih nemira i sudbinskog nihilizma. Auktor ostavlja dojam da ga religiozni svijet ne zanima. Međutim, pristupimo li mu analitički te ga sustavno razgledamo, filološki i nazorski, u njegovim ćemo diskontinuiranim slikama i asocijativnim tezama lako uočiti višestruke indikacije skeptičkih i ateističkih shvaćanja i ponašanja u suvremenom društvu.

Pojedini su mu junaci krajnje ateistični i nihilistični.⁷⁵ U njihovoj percepciji svijetom vlada okrutni *zoopolis* i gluha *nadmoć* vječne smrti. Ateizam je pritom, teoretski i praktični, stalno na djelu. Sve se odvija *sicuti* ili *quasi Deus non daretur* – kao da Boga nema. Uzajamno ga zamjenjuju moderne reklame i praznovjerna magija, ciničke upadice i puki hedonizam. Pod tim se vidom u maštovitim solilokvijima glavnog junaka miješaju čudna viđenja i mutni zaključci koji vode općem besmislu.⁷⁶ Dapače, to i sam Gospod u romanu nemoćno potvrđuje. To upadnije, što on zapravo, po mišljenju kiklopske družine, ništa i ne može. Jer, kad bi ga i bilo, bio bi – nijemi *suradnik Sudbine* i *servilni opslužitelj Zakona*.⁷⁷

Iako je taj nametljivi ateizam, završit ćemo naše izlaganje, devedesetih godina u hrvatskoj književnosti spontano utihnuo, u posljednje se vrijeme, u nešto blažem obliku, ponovno u nju

---

⁷⁵ Usp., na primjer, *Kiklop*, u: Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 138, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1981., str. 270-271, 305, 426-428.

⁷⁶ U skladu s tim jedan lik, student-konobar, u maloj gostionici "Ugodan kutić" tumači glavnom junaku uznemirenog Kiklopa svoju viziju života: "Ah, znate, gospodin profesor... da mi je već svega, znate... Radiš, radiš, a zašto radiš? Za život radiš. A zašto živiš? Da radiš. Circulus viciosus, gospodin profesor, apsurd. Jeste li kad mislili kako se vrtimo u krugu apsurda, gospodin profesor, kako nema cilja, nema..."(nav. dj., str. 60).

⁷⁷ Usp. nav. dj., str. 305.

⁷⁸ Upućujemo na posljednje Brešanove romane: *Država Božja 2053*. i *Vražja utroba*.

vraća. Pojedini pisci, poput Ive Brešana,⁷⁸ nanovo potvrđuju svoje materijalističke vizije. U različitim oblicima. Koliko u skeptičkim i ateističkim promišljanjima, toliko i u liberalističkim i indiferentističkim gledištima prema kojima je čovjek dostatan sam sebi – i Bog mu, kad bi ga i bilo, nije potreban.

Zaključci u ovakvu izlaganju nisu važni. Stvari su takve kakve jesu. Književnost je more bez obala. Pa ipak, da bismo je bolje razumjeli, treba se prisjetiti kompleksnosti religioznog fenomena u čovjeku i svijetu, kao i Heideggerova “zaborava svetoga” i teološkoga u modernoj misli i kulturi. Zbog toga ćemo realistično dodati: Pisci su, najčešće, literarni reflektori koji osobno i(li) preko svojih junaka osvjetljuju konkretističku zbiljnost “religioznoga kruga”. U ljudskoj svijesti i društvenoj praksi.

Ponekad – i to je istina – po vlastitom shvaćanju i ukusu.

God in modern Croatian literature

Summary

Since the oldest ages God has been unquestionable in Croatian literature, the author explains. However, the 20th century has taken another course. In modern and post-modern formations of the last century one can encounter, though also with a strong religious and theistic option, various approaches and views. Although the Croatian population has been mostly religious, the positivist, sceptical and communist-materialistic ideas, have affected many writers. With a few prominent and some minor writers, God and man have theoretically and practically come into question. In modern times, discussion often goes on from the position of human reality, both existential and fateful. At it, with the negation of God, general nihilism emerges. So too, in our modern literature, during the whole century, along with deep faith and clear theism, other religious attitudes have been also felt, like: scepticism and agnosticism, doubt and/or indifferentism, atheism and antitheism. With some brief and synthetic remarks, the author analytically discusses some major Croatian writers.